

ГНОСЕОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ В КОНТЕКСТІ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Виокремлено гносеологічні ознаки запобіжних заходів, тобто такі властивості, що характеризують їх зміст та сутність (примусовий характер, правообмеження, превентивність). Розглядаючи правову природу запобіжних заходів, наголошено на їхній відмінності від кримінального покарання. Ураховуючи напрацювання вчених та власне дослідження, сформульовано поняття запобіжних заходів.

Ключові слова: кримінальне провадження, запобіжні заходи, примусовий характер, правообмеження, превентивність.

Выделены гносеологические признаки мер пресечения, то есть такие свойства, которые характеризуют их содержание и сущность (принудительный характер, правоограничение, превентивность). Рассматривая правовую природу мер пресечения, отмечено их отличия от уголовного наказания. Учитывая наработки ученых и собственное исследование, сформулировано понятие мер пресечения.

Ключевые слова: уголовное производство, меры пресечения, принудительный характер, правоограничения, превентивность.

The author has outlined epistemological features of preventive measures, i.e., those properties that characterize their content and essence (compulsory nature, restriction of law, preventive nature). Considering the legal nature of preventive measures, the author has emphasized on their distinctions from criminal punishment. Taking into account the works of scholars and own research, the author has formulated the notion of preventive measures.

Key words: criminal proceedings, preventive measures, compulsory nature, restriction of law, preventive nature.

Вступ. Теоретичні аспекти застосування запобіжних заходів та практика їх обрання під час здійснення кримінального судочинства є предметом наукових досліджень протягом усього часу розвитку та становлення науки кримінального процесу. Тому важко знайти питання у цій сфері, яке не було б вивчено та розкрито у науковій літературі. Проте позиції вчених та практиків й сьогодні носять дискусійний характер із принципових питань зазначеної проблематики. Указане настановує зупинитись на виокремленні основних, фундаментальних ознаках запобіжних заходів, що дозволить уявити їх правову сутність.

Стан дослідження. Сутність запобіжних заходів була предметом наукового дослідження таких учених, як С.І. Вікторовський, Ю.М. Грошевий, З.Д. Єнікєєв, З.З. Зінатулін, Ю.Д. Лівшиц, М.В. Давидов, О.Ф. Кістяковський, В.М. Корнуков, Ф.М. Кудін, П.І. Люблінський, І.Л. Петрухін, М.М. Полянський, В.В. Рожнова, В.М. Тертишник, Н.В. Ткачова, А.Я. Хитра та інших. Проте оновлення кримінального процесуального законодавства зумовлює подальше вивчення піднятого питання.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення гносеологічної характеристики запобіжних заходів у контексті чинного Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України.

Результати дослідження. Для будь-якої науки найважливішим засобом отримання інформації є логіка правильного мислення людини в пізнанні дійсності. Тому дослідження правової природи запобіжних заходів неможливе без виокремлення гносеологічних ознак, тобто таких властивостей, що характеризують їх зміст та сутність.

© ФОМІНА Т.Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Першою ознакою запобіжних заходів є їх примусовий характер. На цьому акцентують увагу більшість процесуалістів, хто вивчав правову природу запобіжних заходів. Сутність кримінального процесуального примусу досліджували такі вчені, як З.З. Зінатулін [1], З.Ф. Коврига [2], В.М. Корнуков [3], Ф.М. Кудін [4], І.Л. Петрухін [5]. Останнім часом це питання є предметом наукового пошуку В.В. Рожнової [6], М.Е. Токаревої [7], А.Я. Хитрої [8, с. 5], І.М. Янченко [9, с. 5] та інших.

Слід визнати правоту І.Л. Петрухіна, який стверджує, що держава вимушена удаватися до примусу у випадках, коли громадянин не погоджується на обмеження його конституційного права, а без такого обмеження неможливо розкрити злочин, відшкодувати завдану ним шкоду, покарати винного, прісікти злочинну діяльність [5, с. 3]. Неможливо не погодитись із П.С. Елькінд, яка зазначила, що якою б великою не була сила суспільного впливу як правового переконання, проте до того часу, поки існує саме право, зберігається необхідність у державному примусі – одному з його невід’ємних ознак, одному із засобів його забезпечення. І справа, звичайно, не в тому, що застосування кожної правової норми пов’язане із застосуванням примусу, а в тому, що сам факт його існування, можливість застосування примусу до осіб, які не бажають погоджувати свою поведінку з вимогами правових норм, стимулює відмову від їх порушення [10, с. 13].

Із застосуванням примусу в кримінальному провадженні пов’язана така проблема, як законність або правомірність його здійснення. Щодо цього у науковій літературі слушно вказано, що обмеження прав і свобод особи, що викликається процесуальним примусом, має бути мінімальним і дійсно необхідним. Застосовуючи заходи кримінально-процесуального примусу, уповноважена особа повинна враховувати не лише те, що таке право йому надане і що реалізація цього права полегшує його діяльність, а й дійсну необхідність у таких заходах, доцільність і справедливість їх використання [11, с. 665].

Зауважимо, що реалізація багатьох процесуальних рішень може здійснюватися всупереч волі і бажанню осіб, які беруть участь у провадженні. Зрозуміло, що у цих випадках дії слідчого, прокурора, слідчого судді, суду носять примусовий характер. Складно уявити особу, яка добровільно бажає піти на обмеження своїх прав та свобод. Тому примусовість запобіжних заходів означає те, що вони реалізуються незалежно від волі та бажання осіб, щодо яких допустиме їх застосування.

Другою відмінною рисою усіх запобіжних заходів є їх правообмежувальний характер. Фундаментальним щодо цього є твердження В.В. Назарова, який указує, що обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні полягає в тому, що це не применшення, не дискримінація, не порушення прав і свобод людини і громадянина, а лише зменшення обсягу прав і свобод [4, с. 15]. У цьому контексті Ф.М. Кудін зазначає, що вторгнення в особисту свободу, обмеження прав не можуть бути безмежними, необмеженими, оскільки у такому разі можлива трансформація примусу з правоохоронного заходу в знаряддя сваволі [4, с. 8]. Не можемо не погодитись із такою позицією.

Під час застосування запобіжних заходів існує тонка межа між законним та незаконним обмеженням прав та свобод громадян. Тому необхідно чітко визначити правила, за умови дотримання яких обмеження прав під час здійснення кримінального провадження у разі обрання до особи запобіжного заходу може бути визнано законним.

По-перше, обмеження прав особи допускається лише законом. Слід зауважити, що обмеження прав під час кримінального провадження передбачено як на рівні Основного Закону України, так і на галузевому рівні. Відповідно до ст. 63 Конституції України засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Основним галузевим законом, що дозволяє обмеження прав підозрюваного, обвинувачено, засудженого, є КПК України. У ньому визначені допустимі межі застосування примусових заходів шляхом чіткого визначення мети, підстави, порядку обрання запобіжних заходів, а також компетенції слідчого судді, суду під час їх застосування.

По-друге, обмеження прав особи не повинно бути реалізовано, якщо це не відповідає завданням кримінального провадження. Рівною мірою обмеження прав буде незаконним у разі відсутності підстав обрання запобіжних заходів, лише за бажанням посадових осіб, а також неправомірне їх застосування, коли виникли підстави для зміни або скасування запобіжних заходів. Це правило також стосується й вимоги збереження балансу між правами, законними інтересами особи та інтересами правосуддя. Тобто обмеження прав особи не може бути більш суворим, ніж це необхідно. Зокрема не можна застосовувати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою лише за ознаками однієї тяжкості вчинення кримінального правопорушення.

По-третє, обмеження прав особи може здійснюватись протягом певного періоду часу. Будь-яке обмеження прав особи під час здійснення кримінального провадження може тривати протягом того терміна, який чітко визначений у КПК України. Строк застосування домашнього арешту не може перевищувати двох місяців (ч. 6 ст. 181 КПК України), тримання під вартою – шістдесяті днів (ч. 1 ст. 197 КПК України), тимчасового арешту – сорока діб, або іншого строку, встановленого відповідним міжнародним договором України (ч. 1 ст. 583 КПК України), екстрадиційного арешту – не більше дванадцяти місяців (ч. 10 ст. 584 КПК України). У разі необхідності вказані строки можуть бути продовжені на підставах й у межах, визначених КПК України.

По-четверте, права особи мають бути забезпечені юридичними гарантіями. Це правило особливо актуальне у випадках, коли до особи застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжні заходи. Наприклад, відповідно до ст. 309 КПК України, підозрюваному під час досудового розслідування надано право оскаржити ухвалу слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або тримання під вартою. Узагалі, механізм забезпечення прав підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжних заходів має складну структуру, тому буде розглянутий окремо.

За змістом, обмеження прав під час застосування запобіжних заходів проявляється у фізичному чи моральному впливі на підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або пов'язане із майновими зобов'язаннями. Фізичний вплив можливий під час застосування тих запобіжних заходів, що обмежують особисту свободу підозрюваного, обвинуваченого, засудженого ізолюючи його від суспільства, зокрема під час домашнього арешту, тримання під вартою, тимчасового та екстрадиційного арешту, затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Психічний вплив на зобов'язаного суб'єкта, на думку І.Ф. Демидова, складає основний та обов'язковий елемент у механізмі процесуального примусу [13, с. 41]. Моральний або психічний вплив означає загрозу настання негативних наслідків для особи, якщо вона не виконає правових вимог. Моральний вплив можливий під час застосування таких запобіжних заходів, як особисте зобов'язання, особиста порука, передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд, оскільки на особу покладаються певні обов'язки, що пов'язані із забезпеченням її належної поведінки. У такому разі як сам підозрюваний, обвинувачений, так і поручитель або батьки, опікуни, піклувальники, яким переданий під нагляд неповнолітній, усвідомлюють, що під час порушення зобов'язань до них може бути застосовано інші заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема більш суворий запобіжний захід або грошове стягнення відповідно. Майнові зобов'язання пов'язані із застосуванням такого запобіжного заходу як застава. Якщо заставу внесено не самим підозрюваним або обвинуваченим, а заставадавцем, то запобіжний захід має ще й моральний вплив.

Третьою рисою усіх запобіжних заходів є їх превентивний характер. Ця ознака закладена в саму правову природу запобіжних заходів. Запобіжні заходи мають забезпечувальний, превентивний характер, оскільки спрямовані на створення умов для ефективної кримінальної процесуальної діяльності, перешкоджають здійсненню підозрюваним, обвинуваченим незаконних дій щодо протидії досудовому розслідуванню та судовому розгляду. Розглядаючи правову природу запобіжних заходів, Ю.Д. Лівшиц цілком доречно зазначив, що запобіжні заходи мають попереджувальний характер, а їх застосування можливе лише за умов дійсної необхідності розв'язання проблем кримінального судочинства [14, с. 29].

Отже, зауважимо, що запобіжні заходи є превентивними заходами, що полягають у позбавленні волі або обмеженні свободи підозрюваного, обвинуваченого, засудженого на певний період часу. Їх основним призначенням є врегулювання правових відносин, що виникають у сфері кримінального судочинства тоді, коли необхідно виключити для підозрюваного, обвинуваченого, засудженого можливість переховуватися від органів досудового розслідування або суду чи іншим чином перешкодити кримінальному провадженню.

Розглядаючи правову природу запобіжних заходів, слід наголосити на їх відмінності від кримінального покарання. Зрозуміло, що як запобіжні заходи, так і певні види покарання обмежують права особи. Проте вказані заходи мають суттєві відмінності. По-перше, мета вказаних заходів різна. Покарання, відповідно до ст. 50 КК України, має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Тоді, як метою запобіжних заходів є попередження можливості невиконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків та запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки. У цьому контексті слід навести позицію В.М. Корнукова. Зокрема вчений зазначає, що застосування заходів примусу (зокрема запобіжних заходів), на відміну від кримінального пока-

рання, не зумовлюється результатами вирішення справи, визнанням особи винною, а зумовлено необхідністю забезпечення розвитку кримінальної процесуальної діяльності [3, с. 9]. По-друге, порядок застосування запобіжних заходів та міри покарання відрізняється. Покарання застосовується лише на підставі вироку суду, що набрав законної сили та призначається до осіб визнаних винних у вчиненні кримінального правопорушення. Запобіжні заходи, застосовуються під час досудового розслідування або у суді до осіб, що підозрюються або обвинувачуються (у виняткових випадках – до засуджених) у вчиненні кримінального правопорушення. По-третє, запобіжні заходи та міри покарання відрізняються юридичним наслідками, що спричиняє їх застосування. Наслідком застосування кримінального покарання є визнання особи судимою, тоді як застосування запобіжних заходів таких юридичних наслідків не спричиняє.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного, наголосимо, що, маючи на меті розкрити правову природу запобіжних заходів, важко сформулювати таке їх визначення, яке б охоплювало усі правові властивості, що їм притаманні. Тому, в одному визначенні важко охарактеризувати усі їх риси, ознаки, мету, підстави та порядок застосування запобіжних заходів. Ураховуючи напруженість вчених та власне дослідження з цього питання, запобіжні заходи слід визначити як різновид заходів забезпечення кримінального провадження правообмежувального та примусового характеру, які застосовуються за наявності достатніх підстав слідчим суддею або судом щодо підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, основною метою яких є забезпечення виконання покладених на нього обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки.

Список використаних джерел:

1. Зинатуллин З.З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность (вопросы теории и практики): монография / З.З. Зинатуллин. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 1981. – 136 с.
2. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З.Ф. Коврига. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 175 с.
3. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Корнуков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 136 с.
4. Кудин Ф.М. Принуждение в уголовном судопроизводстве / Ф.М. Кудин. – Красноярск, 1985. – 153 с.
5. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. Общая концепция. Неприкосновенность личности / И.Л. Петрухин. – Москва: Наука, 1985. – 240 с.
6. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Рожнова. – Київ, 2003. – 21 с.
7. Меры процессуального принуждения в досудебном производстве по уголовным делам / под ред. М.Е. Токаревой. – Москва: Юрлитинформ, 2005. – 184 с.
8. Хитра А.Я. Заходи кримінально-процесуального примусу: навчально-практичний посібник / А.Я. Хитра. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 96 с.
9. Янченко І.М. Кримінально-процесуальний примус при провадженні слідчих дій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І.М. Янченко. – К., 2010. – 19 с.
10. Элькин П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права / П.С. Элькин. – Москва: Юрид. лит., 1967. – 192 с.
11. Назаров В.В. Примус у кримінальному провадженні: національні та міжнародні аспекти // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 660–666.
12. Назаров В.В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні: автореф. дис. ... доктор. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Назаров. – Дніпропетровськ., 2009. – 38 с.
13. Демидов И.Ф. Проблема прав человека в российском уголовном процессе (Концептуальные положения) / И.Ф. Демидов. – Москва: Изд-во НИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1995. – 96 с.
14. Лившиц Ю.Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе / Ю.Д. Лившиц. – Москва: Юрид. лит., 1964. – 138 с.